

6. Детето като народно съкровище

Идеология и пропаганда на СЗДБ

"Деца от обществено гледалище са златният фонд на дадена среда: колкото е по-голям този фонд, т. е. колкото по-широко са развити и използвани ценностите, които са заложени в децата на тая среда, толкова валутата на нейната духовна монета е по-висока, толкова нейният оборотен културен капитал е по-голям и толкова благосъстоянието ѝ ще бъде по-голямо. За да може обаче дадено общество да увеличи тоя златен фонд, то трябва да постави в центъра на своите грижи тия за деца-

та и да извършва най-големите жертви за тях... а това ще стане, когато в него се изработи и осъзнае достатъчно един нов критерий за културно развитие - а именно да измерва своето духовно развитие, както това вече правят някои народи със степента на внимание към децата и грижите, които се проявяват към тях."¹

6.1. Съюзът за закрила на децата и конструирането на образа на детето. Списанието "Нашето дете"

"Мнозина мислят, че селското дете не се нуждае от специални грижи и храна, от каквито се нуждае градското дете. Защото, мотивират се те, селското дете живее сред природата на чист въздух, който компенсира мизерните условия на селската къща. Който поддържа тая теория, той познава много повърхностно семейните условия, сред които се ражда, расте и се развива селското дете. Не е

достатъчна храна само въздухът. Наистина, селското дете прекарва една голяма част от живота си във от селото, турнато в пълна услуга на селското стопанство, но мизерната домашна обстановка, в която то живее, както и ежедневната храна, която получава в къщи при усилен и не по възрастта му физически труд, съвсем не са в състояние да възстановят силите на неговия изтощен организъм.... Рядко ще мине лекар през селското училище за щателен преглед. Обикновеният преглед е само разпит на учителите за някоя очебийна епидемия..."²

Съюзът за закрила на децата се създава в момент, когато в Европа дългогодишните традиции на благотворителността за деца и закрила на децата се обединяват в международно движение. Независимо дали ще подкрепим Ллойд де Маус за "социализиращата" децата фаза през XIX и първата половина на XX век, можем да се съгласим, че създаването на правни задължения на възрастните, международни стандарти и институции е въздействало за по-силното открояване на децата като отделна обществена група и за издигането на вниманието към тях в много страни. Първите формулировки на правата на децата и създаването на МЗСД превръщат различните възгледи за детето, до които се достига през деветнадесети век в по-цялостна идеология.

В тази идеология детето е мярката за действията, постижките и постиженията в света на възрастните. Типичен пример за това е цитираната вече фраза на Еглантин Джеб, че всяка война се води против децата. Гледната точка на интересите на децата придобива приоритет. Тя се добавя към гледните точки и позиции в публичния дебат. Позицията на Еглантин Джеб е позиция на възрастния, който в цялостната обществена ситуация защитава преди всичко децата. Това създава възможност за възприемане на децата като граждани и равноправни исторически актьори. Това, което налага след Първата световна война МЗСД е позицията на интересите на детето: на неговото развитие и бъдеще. В обществената публичност се чува не толкова детският глас, колкото гласът на онези възрастни, които говорят от името на децата. Според Женевската декларация децата са обект на закрила. Ситуацията след Първата световна война създава условия, правата на децата да се формулират чрез тяхната закрила.

Независимо от това патерналистично отношение към децата, напредъкът е много голям и открива простор за нова обществена проблематика, която се интерпретира разли-

чно в отделните страни, но все пак изхожда от общи стандарти. Разширява се базата за изграждане на институции, съответстващи на постановките на Женевската декларация: институции, чрез които възрастните да се грижат за гладните, болни и нуждаещи се от защита и подкрепа деца.

Много дейности, свързани с грижите за децата получават обществен престиж. Даване на закуски, обеди и вечери, къпане на деца, ръководене на детски игри и прочие неща, които като че не са били приемани за дейност, която може да получи публичност и обществено признание, влизат в отчетите на благотворителни акции и социално подпомагане и започват да се посрещат като работа, която носи обществен престиж. Самото майчинство, както и работата по отглеждане на децата също се издигат в по-голяма обществена ценност и получава по-силна законодателна защита. Просветените, рационални грижи за децата са това, което допринася за по-високия статут на майчинството. Майчинството получава признание като изключително важна социална функция.

"Почина майката на българските деца" - се казва например в некролога на Констанца Ляпчева, издаден от СЗДБ през 1942 г.³ Майчинската функция се разпростира по този начин и до институционализирани сфери на грижи към децата, каквато е например дейността на Съюза за закрила на децата в България. Социалното майчинство става важен елемент на самоосъществяване на жените от доста широк социален кръг: от високи обществени среди до идващите обикновено от бедната селска и градска среда учителки-съветнички.

Процесът на превръщане на закрилата на децата в самостоятелна правна сфера поставя проблема за взаимоотношенията със семейството като институция и с начина, по който ще се изразяват и защитават интересите на децата.

Съюзът за закрила на децата в България не е единст-

вен носител на идеологията на закрилата на детството, а по-скоро център, чрез който си сътрудничат различни институции. Неговото създаване през 1925 г. заварва педагогически, медицински, религиозни и други нагласи към децата, които той трябва да съпостави с идеологията на Женевската декларация и да намери как те се съвместяват с нея.

Заедно с това сред най-важните му задачи е да въвлече по-широки обществени среди в диалога за отделните групи деца, които се нуждаят от помощ. Тази помощ се отнася до всички деца - от зачеването им до 18 годишна възраст. С това грижите се разпростират не само върху децата, но и върху бъдещите майки, за които трябва да се устроят здравносъвещателни станции. Докато не се назоват и открият отделните групи деца: гладни, болни и пр., не може да се приложат специализирани грижи към тях, не могат да се създадат съответни институции и да се подготвят подходящи специалисти. Съюзът трябва да промени и много от негативните нагласи към различните категории "чужди деца", особено по отношение на т. нар. "улични деца" или безразличието и бездействието към други категории деца, които се нуждаят от помощ. Именно на обществения дълг към "чуждите деца" са посветени благотворителните акции и честванията на "Деня на детето".

Отношението на СЗДБ към децата в беда, към децата изобщо, към семейството и майчинството се определя от духа на Женевската декларация и непосредственото въздействие на Международния съюз за закрила на децата. От друга страна то се влияе и от условията, в които той работи в България, както и от различните възгледи на хората, които вземат участие в него. В тях се отразява равнището на социално-медицинската, педагогическа и обществено-политическата мисъл в България, както и цялостния доста интензивен обществен диалог за младото поколение през 20-те и 30-те години, който в публичното пространство се движи от мно-

жество списания, от дебатите в Народното събрание и редица младежки организации.

Но Съюзът за закрила на децата си поставя за цел не да прибави още един глас в този дебат, а да стане негов център и да раздвижи всички обществени среди, да пробуди техния интерес и да доведе до тях повече знания за децата. Неговите основни лостове са: списание "Нашето дете", организирането на Деня на детето, посещенията на пътуващата детска здравна изложба. Чрез тях - по-късно на помощ идва и радиото - Съюзът популяризира представите за ценността на децата, за детството и грижи за деца, като представи, изградени на базата на рационалното познание за детето и съзнанието за обществен дълг на възрастните като тяхна всекидневна грижа. Тази всекидневна грижа трябва да се противопостави на кампанийните прояви на милосърдие и внимание към децата:

"С всичко това какво се допринесе за ония, в чест на които се устройва - пита по повод Деня на детето Весела Лачева - изпълнихме ли си дългът? Можем ли спокойно да се оттеглим във всекидневието на личните си занимания?"⁴

Проучвания на Съюза съпоставят рационалните норми, в чиито граници се движат "нормалните" параметри по отношение на храната, хигиената, теглото на децата и другите им физически данни, поведението им, игрите, участието им в труда, възпитанието им и т. н. с реалната ситуация сред различните групи деца. Така грижите на СЗДБ за децата са част от създаването на нова нормативност по отношение на развитието на децата в България.

Програмата на списание "Нашето дете", което започва да излиза в 1928 г. откроява детето като основна фигура на обществената сцена, в научните изследвания и дискусии и в обществените грижи. Списанието дава разнообразни познания за децата: за тяхното физическо развитие, болести, лечение, за характера и психиката на децата, за техните спе-

цифични потребности, права, възпитание и игри.

То поставя в отделни рубрики най-важните акценти в отглеждането на децата и обществения дълг към тях като навсякъде се стреми да издигне ценността на децата. Като мярка на всичко това списанието предлага ситуацията в другите страни, като подробно информира във всеки брой за проучвания сред децата в чужбина, за организациите за закрила на децата и тяхната практика, за нови издания: списания и книги, както и за проявите на международното движение за закрила на децата. Немалкото преводи на здравни и педагогически статии, както и множеството информации от света допринасят читателят на списанието да усвои общия език на отношението към децата в другите благотворителни организации и основните професионални понятия в науките за децата.

Както показва и самото име на списанието "Нашето дете", което не стои далеч от сродните списания като например "The World's Children" - "Децата на света"- (орган на МЗСД), "Народни подмладък" (в Югославия) и пр., акцентът е сложен върху родителската връзка между обществото на възрастните и съвкупността от неговите деца. *"Нашето дете - това сме самите ние* - се казва в обръщението към българските граждани по повод Деня на детето през 1935 г. - *след часа на нашата смърт. Нашето дете - това е живота на нашия дух, свободен от тялото ни, носител и изпълнител на нашите завети и надежди"*.⁵

Децата се разглеждат като хора, чиято висока "социална цена" и жертвите, които са необходими за тях се покриват от това, че те са носители на бъдещето. От тук идват и грижите към основните групи деца: чрез идеята за обществената солидарност са очертани перспективите на развитие на отделните групи деца като бъдещи възрастни: ако безпризорните деца не се приютят и възпитават, те ще станат престъпници, ако гладните деца не се нахранят - те няма

да могат да станат здрави възрастни, ако за децата не се осигурят игри, развлечения, чист въздух и слънце - те няма да могат да развият своите физически и душевни качества, няма да станат пълноценни граждани. *"Занемарено дете - престъпно общество"* - обобщава Юлия Малинова необходимостта от повече грижи за сираците в България.⁶

Тази чувствителност към децата, които имат нужда от подкрепа трябва да се развие като обществен дълг. *"В днешния ден - пише сп. "Нашето дете" в обръщението си по повод Деня на детето през 1937 г. - нека не забравяме, че у нас има стотици хиляди деца и майки, както в селата, така и в градовете, които не си дояждат, които не са добре облечени - не са обути, и в повечето случаи умират без акушерска или медицинска помощ. За тия бедни и нуждаещи се майки и деца, за тия сираци, за тия душевно недъгави и телесно сакати трябва да се погрижим, да им се притечем на помощ чрез частния почин, чрез общината, църквата и държавата. А за тази цел трябва да се откриват повече детски приюти, дневни домове, училища за слабоумни, сиропиталища, трапезарии, игрища и др."*⁷

Извеждайки единствено благото на детето в центъра на своите усилия, СЗДБ настоява за промяна и в отношението към извънбрачните, както и към подхвърлените деца. Именно за тях обществото трябва да направи повече, защото несправедливостите към тях започват още твърде рано. Затова главните дейци на СЗДБ още от основаването му изискват да се създаде законодателство за закрила именно на такива деца, които се нуждаят от специални грижи:

*"Един български закон за децата и младежта трябва да се отнася главно до сираци, деца с бедни родители, деца-работници, подхвърлени деца, незаконородени деца, деца с порочни наклонности, безприютни деца, деца, чиито родители са с порочни наклонности, деца с телесни недостатъци и др."*⁸

Идеята за грижите за децата като грижи за бъдещите граждани обаче не изчерпва идеологията на СЗДБ. Тази идея по-скоро е превърната в инструмент, чрез който се привлича по-силно вниманието към децата. Идеологията на СЗДБ е насочена преди всичко към ценността на децата като такива. Тя съдържа елементи и от култа към децата като деца, като хора, които са по-съвършени от възрастните, характерен за двадесети век.⁹ Този култ митологизира децата като нравствени спасители на света, като "живи цветове", като еталон на чистота, красота и съвършенство. На тази база се изисква уважение към детето като най-стойностен член на обществото. Детето създава семейството - смята проф. Димитър Кацаров - детето създава и обществото. Нишките на грижите за децата изтъкват важните връзки, които градят обществото.¹⁰

Към децата трябва да се подхожда с любов, независимо кои са те: с *"грижливи обноски, любов и нежност"*¹¹ към умствено изостаналите деца, с *"любов и лечение"*¹² към децата с криминални прояви. В статиите от различни автори в "Нашето дете", посветени на отделните групи нуждаещи се деца: болни деца, деца с проблеми в развитието си, безпризорни деца, деца с криминални прояви и пр., често пъти липсва единство: някои от тях настояват за повече строгост и контрол и се интересуват по-малко от проблемите на самите деца, отколкото от възрастните. Тяхната основна грижа е само доколко отделни групи деца са полезни или опасни за обществото. Други статии са проникнати преди всичко от съчувствие към самите деца. Тази липса на единство е обяснима и отразява различното отношение към тези деца в самото общество. Тя показва, че както теоретично, така и в практиката, тепърва се изработват подходите към децата, към които обществото е било най-слабо чувствително, които в най-голяма степен са били "чужди", а не "наши" деца: безпризорни, скитащи, подхвърлени и т. н.

Много автори в сп. "Нашето дете" настояват не само за уважение и респект пред детската личност, но и за зачитане на достойнството и мнението на детето. Да не се унижава детската личност, да не се уронва с милостиня достойнството на детето, но от друга страна да се възпитава дисциплина у децата - към това призовават статиите за практическите задачи на отделните институции: трапезарии, летни колонии и детски домове. Идеологията на детските заведения, независимо дали са свързани с прехрана, отглеждане или отдых и игри на децата освен спазването на определени норми на хранене, изисква дневен режим, дисциплина и възпитание на децата. Списанието "Нашето дете" популяризира хигиенните и възпитателни норми, на които трябва да отговарят детските заведения. За да не се чувстват социалните различия между децата, по инициатива на д-р Зъбов в летните колонии са въведени и униформени екипи.

Трябва да се има предвид, че СЗДБ слага началото на цялата серия нови детски заведения и развива тяхната култура. Това върви паралелно с разширяването на познанията за децата: за детското здраве и психика, за социалните взаимоотношения между децата и т. н. Затова на въвеждането, както и на придържането към нормите на хигиена, режим и дисциплина не се гледа като на унижение на детското достойнство, а като на негово цивилизоване и създаване на социални навици. Към възпитатели и ръководители - професионалистите, които се обучават в курсовете на Съюза, на проф. Димитър Кацаров и американската блискоизточна фондация също се отправят високи изисквания за дисциплина, морал и отговорност.¹³ Тези изисквания за професионализъм и морал са изключително важни, защото попадането на случайни личности в областта на работата с деца крие рисковете на различни злоупотреби с децата.

Идеите на шведската педагожка и феминистка Елен Кей за зачитане на детската личност са познати в СЗДБ и

също дискутирани на страниците на сп. "Нашето дете". Авторката на книгата "Векът на детето" е известна в България не само чрез българския превод на книгата. Главно чрез редактора на сп. "Свободно възпитание" проф. Димитър Кацаров, който е член на УС на СЗДБ, в сп. "Нашето дете" навлизат идеите за т. нар. "ново възпитание", което в същината си цели да даде възможност на детето да се реализира и да се освободят творческите му сили. Възгледите за детето на Русо, на Мария Монтесори, Фрьобел, както и други световноизвестни педагози в най-голяма степен оформят педагогическата страна на идеологията на СЗДБ. Заедно с това в СЗДБ не се утвърждават идеите на Елен Кей за пренасяне на възпитанието на децата изключително в специално създадени заведения. СЗДБ защитава семейството като най-подходяща за развитието на децата среда. Неговите институции са предназначени да подпомогнат семейството като естествена за детето среда, а не да го изместят и заменят в грижите за децата.

Последователността и съдържанието на програмата на сп. "Нашето дете" дават представа за тематичния обхват на диалога за децата, както и за подхода към отделните теми:

Програма на сп. "Нашето дете"¹⁴

I. Жената като майка

1. Грижи за бременната жена
2. Грижи за родилката и кърмачката
3. Жената като майка и възпитателка

II. Отглеждане на кърмачето

1. Грижи за новороденото и кърмачето
2. Изхранване и отглеждане на кърмачето

III. Детски болести и хигиена

1. Детски болести и зарази
2. Туберкулозата у децата
3. Детска смъртност и демография
4. Детска храна
5. Детска хигиена

IV. Възпитание и образование

1. Детска среда: семейство, училище, улица
2. Детски градини и игрища
3. Детска душа
4. Детски летовища и училища на открито
5. Физическо възпитание: спорт, туризъм, юначество

и др.

6. Хигиена на възпитанието и образованието

V. В защита и служба на детето

1. Грижи за анормални и недъгави деца
2. Грижи за улични и престъпни деца
3. Грижи за детски труд
4. Грижи за сираци и изоставени деца
5. Грижи за бедното дете: трапезарии, ясли, приюти и пр.
6. Законодателство за закрила на детето

VI. Грижи за селското дете

1. Селянката като майка
2. Отглеждане и хигиена на селското дете
3. Възпитание и образование на селското дете
4. Специални грижи за закрила на селското дете

VII. Из науката и живота. Книжнина

1. Из дейността на Съюза за закрила на децата
2. По-важни придобивки на науката и поуки от живота в защита на детето
3. По-важни научни и популярни трудове по детския

Пътуваща здравна изложба

проблем

По-късно в списанието се открояват и нови рубрики, но насоката му, която включва хигиенно-медицинските, педагогически и социални аспекти на детството и грижите за деца се запазва, а акцентът върху селските деца се засилва. Списанието пропагандира модерните възгледи за отношението към децата във всички посочени в програмата направления. Това са нормите, които *"съвременната наука и опитът на културните народи поставят на предно място в грижите за децата"*.¹⁵

Чрез множеството публикации за детското здраве, възпитание и развитие, сп. "Нашето дете" засилва вниманието към особеностите на детската възраст. Списанието обаче не създава абстрактен средностатистически образ на детето. Множеството данни за децата в конкретни селища, собствените проучвания, които дружествата на Съюза за закрила на децата правят, информацията за откритите от него домове, летни колонии, трапезарии и други институции, обилният снимков материал, който списанието публикува, съ-

Посрещане на пътуваща здравна изложба на село

здават една широка рамка, в която се поместват съобразно рубриките на списанието конкретните образи на обхванатите от дейността на Съюза деца от цялата страна, от огромен брой селища и детски заведения.

6.2. Селското дете в центъра на модернизационните усилия на СЗДБ. Пътуващата детска здравна изложба

Изхождайки от позицията, че семейството е най-добрата среда за отглеждане и възпитанието на децата, СЗДБ превръща не само детето в обект на своята дейност, но и семейството и особено майката. В това отношение център на внимание на СЗДБ е селското дете, а оттам и селската

майка. Ако след първите проучвания на децата в България, СЗДБ би прибавил някакъв акцент към текста на Женевската декларация, която разграничава отделните групи деца, то вероятно би било: *"Селското дете се нуждае от специално внимание и грижи"*.

На селското дете е посветен самостоятелен дял в програмата на сп. "Нашето дете", тъй като според вижданията на Съюза то е най-малко обект на рационални грижи, най-безогледно използвано като работна сила, най-малко се ползва от законодателна защита, то е най-застрашено да се разболее и умре. То е "наше" в селската общност: роднини, съседни и т. н., но не и по отношение на обществените институции. С това разделянето на децата на различни групи, назовани с тогавашната терминология с оглед да се диференцират грижите за тях: болни, гладни, недоразвити, заблудени и т. н., в дейността на СЗДБ се включва и разделянето им на градски и селски деца.

Освен самостоятелната рубрика за селското дете в списанието, и цялостната организация на СЗДБ е подчинена на това деление: създаването на институцията на учителките-съветнички, детската здравна изложба, устройването на отделни селски комитети, са насочени главно към селските деца. Отчетите на дейността въвеждат отделно представяне на обхващането на селски и градски деца от основните форми и институции на Съюза: трапезарии, летни колонии, летни детски игрища и детски градини.

Между постигнатите успехи 10 години след създаването си Съюзът най-много се гордее именно с обхващането на селските деца. От множеството снимки от устройването на детски трапезарии от селата и посещението на здравната изложба на съюза, както и от честването на Деня на детето в селата, скоро фигурата на облеченото в селска носия дете става носител изобщо на обобщения образ на българското дете. Детската литература от двадесетте години и илюстра-

Пътваща здравна изложба: добрата стая и лошата стая

циите на книжките с народни приказки и други детски книги също допринасят за това. (Съюзът се намира в тясна връзка и с творците на изкуството за деца. Така Александър Божинов и други художници за деца за известно време са привлечени и в ръководството на Съюза).

Непознаването на живота на селските деца и липсата на нагласа за трудностите, които ще срещне работата на село създава най-много спънки в разширяването на дейността на Съюза за закрила на децата в селата, според собствените оценки на неговите ръководители.¹⁶

Съюзът си поставя за цел да пропагандира нуждата от грижи за селските деца, да изучи ситуацията на децата в селата, да намери форми на организирани грижи за малките деца и през лятото, когато родителите са най-заети със селска работа. Чрез списание "Нашето дете" той пропагандира постигнатото от местните дейци и дружества като им дава възможност те самите да разказват за своята дейност.

Това внимание към селските деца неминуемо се превръща в част от модернизационните усилия на общини, сто-

пански дейци, лекари и учители в края на двадесетте и началото на тридесетте години. В тези години градският елемент разширява своето присъствие в много села: масово се откриват кооперации, прогимназии, пощенски станции, допълнителни земеделски и домакински училища и т. н. Съюзът за закрила на децата се прибавя със своите комитети към формите на организиран дружествен живот и изключителното си внимание към майките и децата. Така Съюзът за закрила на децата полага усилия да пренесе своите концепции за отношението към децата и върху селските деца. В пространството, където повечето хора са свикнали да виждат земеделците и земеделския труд, СЗДБ вижда преди всичко селските деца. Ако възрастните в селата вече създават новите модерни институции, за децата те липсват.

Дейността на селските дружества на СЗДБ и пропагандата на рационалните грижи за децата се сблъскват с много от елементите на "народната традиция". В този смисъл проникването на пропагандата на СЗДБ в селата често пъги има характера на културен сблъсък. Позицията на СЗДБ е

решително против традиционното отглеждане на децата. Това е така, първо, защото СЗДБ се противопоставя категорично на всякакви местни обреди, суеверия, вярвания и практики, свързани с раждането и отглеждането на децата, които противоречат на модерната медицина и хигиена и се стреми да наложи международните стандарти в отношението и отглеждането на децата. Второ, защото СЗДБ призовава съответните нови авто-

ритети в грижите за децата в частната сфера (преди всичко майката в семейството) и извън нея (дружества, социални служби, училища), които са отговорни за децата.

Модернизационният елемент в практиката и пропагандата на СЗДБ прибавя към грижите за децата и тяхното "цивилизоване". Познанията за болестите и налагането на изискванията на модерната хигиена не само трябва да предпазят децата от заболявания, а предполагат цялостна промяна на поведението на децата. Учителките-съветнички заедно със селските комитети на СЗДБ и дружествата на Младешки червен кръст в селата се стараят да възпитат у децата хигиенни навици, които те да спазват и у дома. През тридесетте години се появяват и първите здравни пиеси за деца. Децата стават важен модернизационен ресурс, чрез който се цели да се промени хигиенната ситуация на село. Чрез детската здравна изложба и поддържането на чистота в училището, децата трябва да развият по-съзнателно отношение

към здравето.

От традиционния и неутрален предметен свят детето трябва да се озове в света на модерната нормативност. В него всички предмети имат символен език, наблюдават, контролират и възпитават децата:

"Отривалките на входа го предупреждават, че преди да влезе вътре, трябва да почисти обувката - пише младият лекар д-р Александър Недев, дългогодишен деец на СЗДБ.- Белите умивалници с червения кръст го питат: "Чисти ли са твоите ръце и крака и пр. Една захвърлена книжка върху чистия под го смущава, то я взема и я поставя в кутията за отпадъци. То знае, че там от ъгъла, плювалникът, застанал като страж мълчаливо го наблюдава и следи, къде ще се изплюе и изхрачи... Многобройните надписи и картини по стените му напомнят за неговите всекидневни нужди и обязанности."¹⁷

В създаването на тази нова предметност, чиито модернизиращи послания трябва да стигнат до възможно най-широката публика, едно от най-важните средства на Съюза е пътуващата здравна изложба. Въпреки, че списание "На-

шето дете" се получава във всяко селско дружество, то трудно прекрива като четиво прага на селския дом. Освен на популяризирането на неговите идеи от дружествените членове, СЗДБ разчита на посещението на пътуващата детска здравна изложба.

Високата детска смъртност в селата, липсата на здравни заведения (здравносъвещателни станции и квалифицирана медицинска помощ) в много от селата, насочват СЗДБ към идеята за създаване на една нова верига от хора, която може да помогне поне на просветеното отглеждане на децата и която включва: самото дете, майката, учителката-съветничка като посредник и лекаря или съответно дружеството за закрила на децата. Освен с реферати и беседи с майките, учителките-съветнички, както и местните дружества може да разчитат и на посещението на пътуващата здравна изложба, която до 1935г. успява да посети 207 селища (85 града и 122 села), като престоява обикновено в едно селище по ня-

колко дни. Според статистиката изложбата е била посетена в тези селища от общо 615 442 души в продължение общо на 745 дни.¹⁸

Пътуващата детска здравна изложба е важен носител на пропагандата и идеологията на Съюза, тя е едно от първите негови организирани дела. В началото започва с отделни табла, първите от които са заети от немска здравна изложба и представят отделните моменти от развитието на детето. В следващите години тя се разширява като самостоятелна програма на въздействие върху селската публика. Запазените снимки от посещенията на изложбата в множество отделни селища показват не само изложбата като съдържание, но и като събитие, като своеобразно представление. Те показват и начина, по който е било организирано нейното посещаване и разглеждане, както и към кого е била адресирана тя. Широка разгласа, обяви и съобщения известяват за нейното пристигане в отделните селища и тя винаги е придружена от известна празничност.

Присъстващите на изложбата в отделните градове и села дават представа, че тя е адресирана преди всичко към младите, и то към младите майки и млади момичета, както и към децата в училищна възраст. На снимките присъстват главно млади майки със своите деца, както и ученици със своите учители. В някои села на снимките от изложбата се виждат главно млади момичета, специално пременени за случая в празнични дрехи.

Съдържанието на изложбата включва различни предмети, необходими за отглеждането на децата: кошчета, креватчета, люлка, домашна баня. Към тези предмети са прибавени написани с големи букви съвети: *"Къпете децата си ако не два, то поне един път седмично"*, *"Режете всеки ден косата на децата"*, *"Обличайте децата чисто"* и т. н. Отглеждането на детето е максимално онагледено с кукли с големината на истинско бебе, а освен това изложбата вклю-

чва и гипсов манекен - модел на човешкия организъм, където е показано устройството на човешкото тяло, за да могат да се обяснят рационално и някои от болестите. Изложбата показва и игрите, които могат да се организират за децата в селото: макети на пясъчници, люлки и други играчки, както и на цели летни детски игрища и площадки.

Постепенно здравната изложба се развива в цялостна концепция, която представя не само това как трябва да се отглежда детето, за да расте то здраво, но и това какви са реалните грижи на много места, т. е. как не трябва да се отглеждат децата, какво е погрешно в грижите към тях. Тя разчита на контраста и непосредственото съпоставяне на тези два свята: реалният, в който живеят много селски деца с всички опасности за тяхното здраве и живот, и един идеален, който може и трябва да бъде постигнат във всеки дом.

Умалено, но най-често в естествена големина и с предмети от бита здравната изложба инсценира условията, в които живеят децата чрез "лошата стая" и "добрата стая".

"Лошата" стая е разхвърляна и непочистена. Тя е представена с непокрита дървена софричка, мръсен под и постлан с черги миндер. Сред тези предмети стои неизмитото малко детенце с покрита главичка. До това дете върху софрата е котката, а по земята се търкалят различни неприбрани вещи. В друг вариант картината е подсилена от висящо над масата недоизпрано пране или пък - с корито с мръсни пелени. Отговорността за тази картина на занемарени грижи за детето пада изцяло върху жената в семейството: над нея е поставен надпис *"Лошо наредена стая на безредна домакиня"*. На стената виси снимка и на къщата, както би могла да изглежда отвън - неизмазана (в друг вариант с неподреден, разхвърлян двор). В духа на дидактиката на цялостния замисъл е поставен и надпис *"Без чистота няма здраве"*.

Еталонът - хубавата стая на добрата домакиня, която изложбата представя, е с надслов *"Мир и любов - най -добро"*

то на света". В противовес на "лошата стая" в нея чисто измито детенце с подстригана косичка се храни на същата софричка с бяла покривка, миндерът е покрит с бял чаршаф, на пода е постлана чиста черга, а на снимката на къщата, поставена на стената, се издигат варосаните й стени над правилно подредените лехи в градината. Естествено над цялата тази картина грее слънце, докато в другата стая е изобразена и угрижената и тъжна майка.

Изложбата разчита да покаже как в една и съща къща и стая без много средства може да се промени отглеждането на децата. Идването на самата изложба, доколкото показват снимките, също е било свързано с известна подготовка на децата - на повечето снимки децата са подстригани и измити за случая, бебетата са чисто повити, а майките - променени.

Създаването на нови авторитети в отглеждането на децата на село и изместването на старите авторитети разчита преди всичко на въздействието на учителката-съветничка, на изложбата, на популярни книжки, беседи, организирани и контролирани на децата, където е възможно - и на лекаря. Към това се прибавя и въздействието на предполагаемите чувства и страдания на такова дете, отглеждано по традиционен начин. Така селското бебе "проговаря" в сп. "Нашето дете" с езика на СЗДБ:

"Жалбите на едно селско бебе"

*Колко много искам с думи да изкажа набраната
мъка в душата ми, но съм тѣй мъничко, тѣй слабичко, че*

не мога още да говоря.

Преживявам страшни телесни страдания, които моите близки ми причиняват. Маминка при отгледването ми слуша чудовищните съвети на баби и лели, които всеки час ѝ налагат. О, ако знае колко много страдам!

Например, в този миг непоносими коремни болки чувствам. Пресукало съм - коремчето ми ще се пръсне, и въпреки това, пак пъхат гърдата в устата ми.

Никога редовно не ме хранят. Аз лежа в куп памучени и вълнени пелени, стегнато с дълго вълнено въже. Как ми се иска да ме разпуснат, да си протегна свободно телцето, крачката и ръчичките! Искам завинаги да се изхвърлят тия омразни парцали, постоянно мокри.

Кожата ми често се възпалява от това. Пъпки и подсичания ме измъчват, много плача и вместо да сторят това, което трябва, почват да ме лекуват по начини, както техните суеверия им подсказат. В Павел Баня, Казанлъшко, ме провреха през дупки, през които са преминавали кучета. Дрехите ми се измърсиха и маминка не знае, че може да се заразя с болест, оставена от кучетата.

Веднъж голичко ме ръсиха с вода, изцедена през сито над мене от намокрена котка. Зариваха ме и в сметта под копито и какво ли не.

На третия ден от живота ми ме посолиха цяло. Събраха се много вещици. Аз се запених и посинях в ръцете им от болка, обаче те бяха спокойни. След това кожата ми се оприщи, затекох, кръвта ми се отрови и аз като по чудо се спасих, за да продължат страданията ми с нова сила на този непоносим свят.

Къпят ме в гореща вода и ми подпират главичката със замърсени пелени. Водата се замърсява и те си мислят, че съм чисто окъпано. Затова съм вечно с пъпки и гурелясяли очи.

Слагат ме в люлка и така силно ме люшкат, че мозъка ми се разтърсва до болка и се замайвам и заспивам.

Маминка постоянно ми пъха в устата различни мръсни предмети! Мръсни лъжици с често вкисната лайка (ах! вечно лайка при заплакване), неизмита лъжлива цицка и др., от които устата ми се покриват с бели петна, заболяват от наречената между народа "плесен" или "мленица". Тогава тя се

старае с мръсната си коса да ги изтрие, от което устата ми се разраняват и аз от болки не мога да суча.

Много, много са средствата на моите близки да ме изтезават. Защо да ги изброявам! Що са инквизиторските наказания пред тия, които изпитвам.

Добра госпожо, със сълзи на очи Ви моля да вземете под Ваша закрила също и моите братчета и сестричета, близки по участ. Настоявайте пред нашите родители много често да дирят съветите ви, също и на лекаря. Винаги с нетърпение очаквам да ме посетите, за да дадете на майка ми съвети за отгледването ми, защото след вас бабите и лелите се оттеглят и тогава аз спокойно си отдъхвам.¹⁹

В този смисъл патерналистичното отношение на СЗДБ към децата се простира в известна степен и върху родителите, особено майката на село, която СЗДБ иска да привлече и просвети. На това е посветена популярната книжка на проф. Стефан Ватев "Майката - господарка на семейст-

вото", също издадена и разпространява от Съюза.²⁰ Книгата е едно от първите подобни четива, предназначени изцяло за селската майка.

Идеята на книгата отрежда на жената в семейството самостоятелен статут, свързан с отговорностите преди всичко по отглеждането на децата. В тази територия според Стефан Ватев тя не е просто изпълнител, а господар. Господарката на семейството трябва да бъде просветената майка, изцяло тя - а не баби и други авторитети - отговорна за грижите за децата.

И така, макар заглавието на книгата "Майката - господарка на семейството" да не подсказва това, тя е насочена не към майките изобщо, а изцяло към жените на село, и то към селските млади жени. Отпечатан с по-едри букви и разделен на множество - 48 - кратки глави, текстът е предназначен да надхвърли обичайната четяща аудитория от учители и интелегентски среди. Книгата отрежда на младата селска майка онази роля, която предписва модерното майчинство. Независимо, че селските стопанства имат домашен характер, Стефан Ватев извежда на преден план границата между домашната и стопанска сфера: в дома и семейството трябва да господства жената - *"Майката единствена господарка в семейството"*; в стопанството господар е мъжът. Заедно родителите трябва да създадат семейното щастие, и с помощта на институциите: училище, детски градини, летни детски игрища, трапезарии, с учители и лекари (на всички институции са отредени отделни глави) - трябва да отгледат децата си. На това е посветена и дейността на съюза за закрила на децата в селото: *"да обедини майки и бащи, учителки и учители, лекари и свещеници, кметове и началници, дружества, организации и др."*. *"Така сплотени лица, власти и организации, също да се стремят, за да сторят всичко по отхранване и възпитание на детето, лишено от родителска грижа, а също да се облекчи теж-*

ката задача на майката и бащата да отхранват здрави и добре възпитани деца".²¹

За да могат добре да отгледат децата си, родителите, според Стефан Ватев се нуждаят от подготовка, както и от информация за всички институции, които могат да им бъдат в помощ. Въпреки че в съдържанието на книгата връзката между всички тези субекти в отглеждането и грижите на детето изглежда напълно последователна, именно тук е най-големият проблем в пропагандата на СЗДБ на село. Затова всъщност както тази брошура, така и другите издания на Съюза и другите му форми на работа: здравна изложба, Ден на детето, реферати на учителки-съветнички - имат за цел да противопоставят връзката между малкото семейство и обществените институции на традиционните практики в отглеждането на децата и особено на авторитета на бабилечителки и селски врачки.

Не трябва да забравяме, че председателят на СЗДБ проф. Ватев отрежда ролята на господарка на семейството на младата майка - на онази жена в семейството, която в много случаи в реалния живот на село през двадесетте и тридесетте години все още е сред подчинените негови членове - снахата в дома на свекъра и свекървата. Чрез по-близките връзки между учителките-съветнички и майките и чрез здравно-съвещателните станции СЗДБ не се стреми само да просвети майките, а да издигне отговорността на майката като главен авторитет в дома и отглеждането на децата. Малкото семейство, семейният уют и грижите за децата са моделът, който модернизационните усилия на съюзните дейци трябва да противопоставят на традиционната семейна общност.

Усилията на СЗДБ за издигането на статута на майчинството и детството на село са обърнати и към града. Често гражданите на големите селища познават селските деца само като домашна прислуга. Проф. Ватев не се

противопоставя на тази практика на изпращането на селски деца да слугуват в града. Той гледа на нея като форма на усвояване на градските семейни модели, особено от селските момичета. Какво действително става обаче със селските деца, които попадат като прислуга в големите градове, е сравнително много слабо проучено от СЗДБ.

Просветната дейност на СЗДБ по отношение на отглеждането на селските деца и успехите в селото могат да бъдат разбрани само, ако тази просветна дейност и реторичните усилия на неговата пропаганда се съпоставят с организационната му дейност за: създаването на местни дружества, безплатни трапезарии, летни детски игрища, колонии за почивка и детски домове. Тази реторика е подплатена от реалните усилия на дружествата и учителките-съветнички и затова успява да допринесе за промяната в грижите към децата. *"Това има особено значение за нашата селянка - пише проф. Димитър Мишайков в 1940 г. - която с течение на времето възприема постоянните проповеди по селата за по-грижливо отнасяне спрямо децата."*²² СЗДБ успява да включи селските деца в своята единна инфраструктура от детски заведения и да интегрира макар и част от селските деца в новите светове на модерното детство.

Тези усилия невинаги носят повече автономия за децата: те увеличават контрола над тях. Заедно с това новите институции, както и връзки между отделните светове, в които детето живее: село, семейство, училище, летни игрища и колонии и т. н., които Съюзът създава, разширяват света на децата и ги вместват в една по-широка детска общност. Тя им създава алтернативни стандарти на игри, хранене, обличане и дисциплина и заедно с това носи на децата нови преживявания, нови скърби и нови радости.

Модернизационният патос на СЗДБ е един от главните мотиви на неговите дейци от всички нива. Той съдържа нещо

по-различно от декларирания в Женевската декларация дълг да бъдат нахранени, облечени и подкрепени всички деца. Съюзът за закрила на децата създава сложен комплекс от идеите на обществена солидарност, общохуманни мотиви, модернизационни амбиции и целите на общонационалния просперитет. Това слага отпечатък върху комбинирането на благотворителна и просветна дейност и е изразено не само в цялостния облик на СЗДБ, но и в конкретната дейност на неговите дружества. В непосредствените модернизационни усилия на учителките-съветнички на село границите между просветна и благотворителна дейност на практика се заличават.

6.3. "Грижите за българското дете са залог за утрешна здрава и благоденстваща България". Детето и идеята за бъдещето на българската нация

Замисълът на Еглантин Джеб за създаване на международно движение за закрила на децата, което да не прави разлика в задълженията на възрастните към децата от различни страни, раси, религии и народности се пресъздава по различен начин в практиката на неговите организации. В този дух действа и пратеничката на МСЗД Фредерика Фройнд както в България, така също по-късно в Испания по време на гражданската война, когато при строго неутрален принцип полага грижи за организиране на подслон и прехрана за де-

цата от двете вращуващи страни, а също и в Етиопия.

Този общохуманен момент е силно изразен в много статии на проф. Стефан Ватев и други лекари, които професионално са най-чувствителни именно към болните, изоставени и недохранени деца.

Заедно с тази постановка, която по принцип не прави разлика между децата от която и да било страна, нация и религия, в идеологията на СЗДБ постепенно се засилва и схващането за грижите за децата като инвестиция в бъдещето на обществото, бъдещето на нацията и бъдещето на България. Този национален компонент се появява все по-често и е винаги налице като реторичен елемент, когато дейците на Съюза от всички равнища общуват с държавните институции. Той е ориентиран към това да мотивира не само с общохуманното, но и с патриотичното си съдържание. Той се окуражава и от обръщенията и изказванията на министри и други официални лица, на цар Борис и на главата на българската православна църква - Софийския митрополит Стефан. *"Грижите за българското дете са залог за утрешна здрава и благоденствующа България"*²³ - такъв надслов дава цар Борис на честването на Деня на детето през 1927 г. А Софийският митрополит Стефан пише:

*Организираните усилия на семейството, църквата, училището и държавата могат да направят от децата такъв народ, който да буди почит, уважение и любов. Ето защо ни се налага с общи усилия и средства да положим сериозни грижи и старания за телесното развитие и душевното възпитание на нашето дете. От това как ще го каляваме и възпитаваме, ще зависят утрешните и по-далечни постижения и напредъци на народа ни, на който водител ще бъде именно то, детето, (удебелено в оригинала - Кр.П.) понеже нему подрежи да бъде бъдещият гражданин, управник, общественик, баща или майка..."*²⁴

"Който жертва за децата, гради благоденствието"

и величието на България" е вече един от основните лозунги в Деня на детето през 1933 г. и той окончателно фиксира патриотичните основания на обществения дълг към децата.

За осмислянето на грижата за детето като национална задача, както и обратно - за пресъздаването на националните цели като свързани с грижите за децата, има различни условия. Двадесетте години са времето, когато националното се схваща като единствен мост към общочовешкото. Войната, и особено следвоенната ситуация и репарациите засилват усещането за обща национална историческа съдба. На тежестта на клаузите на Ньойския договор се позовават и експерти в стопанската и социална област, когато обясняват социалните проблеми в страната, включително и детската заболяемост и смъртност. Възприемането на детската бедност, заболяемост и смъртност като част от националната трагедия след Първата световна война поставя и този проблем в контекста на националните цели.

През тридесетте години концепцията за националния просперитет придобива нови черти: стопанският напредък и благополучието на гражданите започват да се осъзнават като най-важни цели на националното съграждане. Това схващане се противопоставя на чисто териториалното тълкуване на националните задачи, както и на мистичното разбиране за нацията като основана преди всичко върху изначалния национален дух. Така дейността на Съюза за закрила на децата попада именно в този обществен климат, в който и на благополучието на децата като граждани се възлагат надеждите за бъдещето на България.

Силният национален компонент улеснява и участието на СЗДБ в по-широкия общонационален диалог. Навлизането на детската проблематика в широк кръг издания, от една страна, я прибавя към значимите обществени теми, а от друга страна придава нови измерения на постоянно дискутираните между двете световни войни въпроси: последи-

ците от войната, Ньойския договор, репарациите и т. н. Съюзът за закрила на децата прибавя нови гледни точки към тези теми. Нещо повече, той посочва своята дейност като пример за смислени усилия за преодоляване на последиците от Ньойския договор:

"Изминаха се 16 тежки и скръбни години, откакто се наложи на България Ньойския диктат. Загълхнаха тогава оръжията и народът ни се предаде на мирен труд. Резултатите бяха: хиляди деца без бащи, без надзор, без родителски грижи за отхранване, отглеждане и възпитание.

Основа се при ОН Международния съюз за закрила на децата. И ние бяхме между първите, които основахме нашия СЗДБ. И заработихме при големи трудности и мъчнотии. Създадоха се и продължават да се създават по градове и села детски приюти, градини, игрища, трапезарии, ясли, колонии и пр. институти, за да се помогне на българското дете, да бъде добре нахранено, облечено, отгледано и възпитано; да стане достоен и полезен гражданин на нова и възродена България.

Нищо не е вечно. Българският народ ще преживее спомените за тежкия товар, наложен му от Ньойския диктат. Децата ни ще израстнат; ще се създаде ново поколение, което ще работи с вяра и надежда за по-светло бъдеще!"²⁵

Тенденцията на спадането на раждаемостта през тридесетте години също заостря общественото внимание към децата. Проблемът за намаляването на високата детска смъртност също се поставя като национална задача. Съюзът за закрила на децата допринася за разширяването на обществената дискусия за раждаемостта като национален проблем.

Отделните моменти в идеологията на Съюза за закрила на децата: общохуманен, модернизационен и национален, се срещат като мотиви в различна йерархия в ретори-

ката на неговите документи, както и в общонационални акции за подпомагане на деца и в непосредствената практика на местни дружества и учителки-съветнички. Те не си противостоят и ако са разгледани отделно, то е защото те са двигатели на различни мотиви в грижите за децата. В големите кампании на Съюза при обществени бедствия, а също и в годините на кризата 1929 - 1933, когато нищетата на много семейства застрашава живота на децата, особено в градовете, на преден план е призовано съчувствието и гражданската солидарност. Редом с апела за социална чувствителност към отделните групи бедстващи деца, призивите за благотворителност разчитат както на чувствителността към бедните, така и на патриотичния мотив. Пример затова е Позивът на Пловдивския клон на СЗДБ, отправен през 1931 г. към пловдивското гражданство:

"1931 година почна с повсеместна икономическа криза - се казва в годишния отчет. В Пловдив тя се почувства много остро, защото само тютюневата индустрия тук е събрала повече от 10 000 работници, които поради упадък на последната се намериха в безработица. Освен това в Пловдив има повече от 9 000 бежански семейства от Тракия и Добруджанско. Особено бедственото положение се засили през есента на 1931 г., когато бяха затворени тютюневите складове.

Гладни деца простираха ръце за хляб при всички кръстопътища. На училищните скамейки се явяваха посърнали, изтощени деца. Трябваше, налагаше се да се помогне поне на децата. Съюзът излезе със следния позив пред пловдивското гражданство:

Пловдивски граждани!

"Никога, дори и във време на страшната международна война, народите не са бедствали тъй страшно, както сега! Международният съюз за закрила на децата в Женева е изпратил наредба до своите клонове в целия свят да се

събират помощи, с които да се открият във всички градове и села безплатни трапезарии за децата на безработните и крайно бедни семейства.

Пловдивски граждани,

Складовете, фабриките и работилниците изхвърлят всеки ден на улицата стотици майки и бащи, като ги лишават от възможността да си прехранват децата. Хиляди малки ръчички, ще се протягат за късче хляб, ще стенат и ще искат. Безпомощно, убити от мъка, майките ще навеждат глава...

Вие, майки и бащи,

които можете да нахраните, да стоплите тия деца, ще ги оставите ли да плачат, да страдат, да умират? Та нали те са братя, сестри на вашите деца? Нали една е техната родина, един е техният Бог?

Ние дълбоко вярваме във Вашето човешко сърце! Ние сме уверени, че Вие ще дадете, колкото можете, за да спасите от глад и смърт децата на Вашите бедни съграждани!"²⁶

Във втората половина на тридесетте години след приемането на Закона за общественото подпомагане както в списание "Обществено подпомагане", така и в сп. "Нашето дете" все повече се набляга на благотворителността и обществените грижи преди всичко като израз на обществена солидарност. Идеологията на СЗДБ се разполага в нея, като я обогатява я със своята практика и ѝ придава по-хуманни измерения. Заедно с това разбирането на СЗДБ за обществената му мисия се ограничава в национални рамки като служба преди всичко за бъдещето на България.

В самия съюз има съзнание, че патриотичният и общочовешкият мотив имат различно естество: "Грижите за децата са един не само национален, но и човешки дълг, който трябва да бъде изпълнен от всеки гражданин в кръга на неговите възможности. В Деня на детето всеки може

да изпълни в най-голям размер тоя дълг, като прояви по-голяма щедрост в подкрепа на онова, което се прави за нуждаещите се български деца" - пише Г. Драгоев в статия за Женевската декларация.²⁷

Трябва да предположим, че в тогавашната духовна атмосфера идеите на Женевската декларация за гладните, болни и бедни деца, са могли да бъдат възприети в българското общество именно в техните национални измерения. Модернизационното съдържание на приложението на тези идеи всъщност засилва този национален импулс както в дейността на СЗДБ, така и в начина, по който обществото посреща и възприема тази дейност като патриотична. Този прочит на Женевската декларация съдейства да се изградят много институции за децата, за които преди това почти липсва обществена грижа. Тя прави идеите на СЗДБ по-лесни за възприемане. Човешкият и национален дълг се появяват във взаимовръзка, чрез която СЗДБ се старее да подтикне широки обществени среди към благотворителност. Така Констанца Ляпчева *"не е празник на децата, а един ден, в който всеки от нас трябва да се запита изпълнил ли е своя дълг към българското дете и с това своя дълг към отечеството"*.²⁸

Независимо от честата употреба на националната реторика и близостта му до държавните институции, СЗДБ не поставя директно своята дейност в услуга на държавната пропаганда и не превръща своите издания в реклама на държавната политика към децата дори по време на Втората световна война, когато тази близост се засилва. С това СЗДБ не позволява децата в България да бъдат инструментализирани за целите на държавната пропаганда. Като заема със своята мрежа от организации и институции обширна част от пространството на закрилата и грижите за децата в България, СЗДБ поддържа общественния сектор, и заедно с това подпомага държавните институции.

Но ако националната реторика дълго време го улеснява в общуването с държавните институции и други организации, тя ограничава разчупването докрай на всички прегради пред обществената чувствителност към децата. Все пак СЗДБ успява да запази и критична дистанция към конкретни действия на общини, държавни институции и законодателство, да разшири съдържанието на понятието за обществен дълг към децата, обсега на съзнанието за "нашите деца" и да утвърди ангажиментите на всяка местна общественоост към децата.

Бележки:

1. Д. Кацаров, Значение на детството, "Нашето дете", г. I, 1928/1.
2. Ив. Домусчиев, Трапезарии при селските училища, Ръководство за учителки-съветнички.
3. Вж. сп. "Нашето дете", 1942/9-10.
4. Общински вестник "Велико Търново", бр. 8 и 9, 23. 5. 1938 г.
5. Ден на детето, 12 май 1935 г., Вж. сп. "Нашето дете", 1935/4.
6. Ю. Малинова, Занемарено дете - злочесто общество, сп. "Ден на детето", г. I, бр. 1, 8 май 1927 г.
7. Вж. Денят на детето, "Нашето дете", 1937/3.
8. Д-р Т. Зъбов, Законодателство за закрила на детето. Сп. "Ден на детето", бр. 1, 8 май 1927 г.
9. Michael-Sebastian Honig, пос. съч.
10. Д. Кацаров, пос. статия.
11. Сп. "Нашето дете", 1936/1.
12. Ст. Иванова, Изоставени и порочни деца, Сп. "Нашето дете", 1936/8.
13. Програма на сп. "Нашето дете", 1928/1.
14. К. Ляпчева, Възпитателното значение на ученическите трапезарии и летовища, Сп. Ден на детето, бр. 4, 1930 г. Същата: Напътствия и съвети на учителките-съветнички за предстоящата им дейност, в: Ръководство за учителки-съветнички, С., 1933, с. 11 - 22.
15. Вж. Програма за дейността на комитетите за закрила на

децата на село, сп. "Нашето дете", 1929/1.

16. Вж. К. Ляпчева, Закрила на селското дете, Нашето дете, 1937/3.

17. Д-р Александър Недев, Методика на здравното обучение и възпитание, В: Ръководство за учителки съветнички (II изд.), С., 1940., с. 63 - 82.

18. Вж. Детска здравна изложба, сп. "Нашето дете", 1935/5. За интерпретацията на нейната дейност са използвани архивни материали от ЦДА, ф.365к, оп.1, а.е.54 (снимки от посещенията на здравната изложба в различни селища).

19. Жалбите на едно селско бебе, "Нашето дете", 1938/2

20. Ст. Ватев, Майката - господарка на семейството, С., 1936 г.

21. Ст. Ватев, пос. съч., с. 3.

22. Д. Мишайков, пос. съч., с. 183.

23. Негово Величество Царят за детето: вж. Сп. Ден на детето, бр. 1, 1927 г.

24. Стефан, Митрополит Софийски, Детето трябва да бъде най-драгоценното народно съкровище, Нашето дете, 1929/1.

25. Вж. Ньойския диктат и българското дете, "Нашето дете", 1935/9.

26. Отчет на Пловдивския клон на СЗДБ, 1936 г., с. 7-8.

27. Г. Драгоев, Женевската декларация (по случай Деня на детето), "Нашето дете", 1940/4.

28. К. Ляпчева, Ден на детето (Сказка по Радио София), "Нашето дете", 1940/5-6.